

Այս աշխատությունը նվիրում եմ
իմ մախահայրերի՝
ճաիրյան լեռնակաճճերի, ճիշատակի:

ՄՈՆԹԵ ՄԵԼԲՈՆԵԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԺԱՅՌԱՓՈՐ ԴԱՄԱՐԱՆՆԵՐԸ. ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Օգտվելով առիթից՝ կցանկանալի՝ իմ խորին երախտագիտությունը հայտնել բոլոր նրանց, ովքեր աշակցեցին ինձ սույն աշխատանքը կատարելիս, և առաջին հերթին, անշուշտ, պրոֆ. Գ. Ազարիային, որը ոչ միայն հուշեց ինձ ընտրել ուսումնասիրության հենց այս թեման, այլև աշխատանքի ընթացքում գիտախորհրդակցական մջտական կապի մեջ էր ինձ հետ:

Շնորհակալ եմ նաև Ջորջ Դալգիս իր տված խորհուրդներին, ինչպես նաև իմ ղեկավարից՝ Մարտին Շվարցից, համագործակցության ու աջակցության համար:

Երախտապարտ եմ նաև օրիորդ Լանա Բրուկյանին՝ անգլերեն, և հարգարժան պարոն Ստեֆան Ռիքսին՝ ռուսերեն ու գերմաներեն բնագրերից ինձ անհրաժեշտ թարգմանություններ կատարելու համար: Չեմ կարող երախտագիտություն չհայտնել և դոկտոր Վենսեն Փիգոտին, դոկտոր Պոլ Ջիմանսկուն, դոկտոր Բոլին Բալբին, պրոֆ. Բեռնարդ Կեսպին, պրոֆ. Վոլֆգանգ Հայմպեյին, պարոն Մարգար Մելքոնյանին, պարոն Բյարենս Մակ. Ջիլլարդին և պարոն Տիգրան Կիրակոսյանին, որոնք ամեն կերպ օժանդակեցին ինձ աշխատանքը կատարելիս:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտագիտությունն ունի շուրջ 150-ամյա պատմություն*:

Անդրկովկասում տասնիններորդ դարում ուրարտական հուշարձանների ուսումնասիրության բնագավառում գիտական լուրջ աշխատանքներ սակավ են կատարվել: Ուրարտական նյութերը հաճախ շփոթվել և մեկնաբանվել են որպես ասորեստանյան, ասսանյան, անգամ բյուզանդական ծագմամբ արժեքներ: Չնայած այս հանգամանքին՝ 1870-ական թվականներից սկսած՝ գերմանացիները, ռուսները, անգլիացիները տարբեր արձավախմբեր էին կազմակերպում ուրարտական հուշարձանները հետազոտելու նպատակով**:

Ուրարտական հնավայրերի ուսումնասիրումը աննախընթաց աշխուժություն ապրեց Երկրորդ համ-

աշխարհային պատերազմից հետո, երբ սկսվեցին նախ Խորհրդային Հայաստանում, ապա և Արևմտյան Հայաստանում և Իրանում գտնվող մի շարք ուրարտական հուշարձանների պեղումները, որոնց արդյունքների հրապարակումները հետապոտողների ուշադրությունը բեռնեցին այս յուրօրինակ մշակութի ուսումնասիրման վրա:

Այս տարիներին շարունակվում էին ուրարտական նոր արձանագրությունների հայտնաբերումը և դրանց մեկնաբանման ու հրապարակման գործը՝

Ասորական բազմաքանակ տեքստերի հետ մեկտեղ այս արձանագրությունները օգնում են ոչ միայն Վանի թագավորության, այլև ուրարտացիների դաշնակից ու հակամարտ հրկրների պատմության ընկալմանը:

Թեև մեր գիտելիքները Ուրարտուի պատմության ու մշակութի վերաբերյալ անընդհատ աճում են, այնու-

* Վանի ուրարտական հուշարձանների առաջին և ամենատպավորիչ նկարագրությունը (կարելի է ասել նաև ճիշտ թվագրությունը) տվել է դեռևս Մովսես Խորենացին (տես Մովսիս Խորենացույ Պատմություն Հայոց, Ե., 1981, գիրք առաջին, ԺԶ): 1827 թ. ֆրանսիացի արևելագետ Ֆ. Է. Շուլցը Մովսես Խորենացու նկարագրած հուշարձաններն ուսումնասիրելու նպատակով գործուղվում է Վանի ջրբան: Նա այստեղ արտանկարում է եղած ուրարտական արձանագրությունները, որոնք, սակայն, հրապարակվել են միայն 1840 թ.: Հենց այս թվականն էլ, պայմանականորեն, համարվում է ուրարտագիտության սկիզբը (տես *Fr. Ed. Schulz*, *Memoires sur le lac de Van et ses environs*, *Journal Asiatique*, troisieme serie, IX, Paris, 1840).

Այստեղ և այլուր աստղանիշով նշանագրված ծանոթագրությունները պրակի պատասխանատու խմբագրին են:

** 1879 թ. Թոփրակ-կալեում (Ռուսիայի) պեղումներ սկսեցին

կատարել Անգլիայի հյուպատոս Բլեյսոնը և ամերիկացի քարոզիչ Ռեյնոլդսը: Թոփրակ-կալեի պեղումներն այնուհետև շարունակեց գերմանական արշավախումբը Կ. Ֆ. Լիման-Հաուպտի և Վ. Բեյքի գլխավորությամբ: Հուշարձանի պեղումները 1911—1912 թթ. շարունակեց Հովսեփ Օրբելին (այս մասին հանգամանորեն տես Ե. Ե. *Поздновский*, *Ванское царство*, М., 1959, с. 18).

Գիտական բարձր մակարդակով ուսումնասիրված հաջորդ ուրարտական հուշարձանը Կարմիր բլուրն է, որի պարբերական պեղումներն սկսվեցին 1939 թվականին Կ. Գ. Ղաֆադարյանի, Բ. Բ. Պիոտովսկու և Ս. Տեր-Ավետիսյանի ղեղավարությամբ (հետախուզական պեղումներն սկսվել էին 1936 թ. Կ. Գ. Ղաֆադարյանի գլխավորությամբ) և ավարտվեցին 1971 թ. (տես Ս. Ա. *Եսայան*, Կարմիր բլուր, Ե., 1982, էջ 12—13):

ամենայնիվ, առայժմ հնագետների կողմից ուսումնասիրված է միայն մի մասն այն տարածքի, որին տիրել են Ուրարտուի արքաները, այսինքն՝ այս բնագավառում անելիքը տակավին սպառված չէ:

Ուրարտուի պատմության և մշակույթի առանձնահատկությունները թերևս պայմանավորված էին երկրի աշխարհագրական դիրքով և երկրաբանական ուրույն կառուցվածքով: Չմոռան դաժան ցուրտն ու դժվարամատչելի բազում լեռնային բնակավայրերի առկայությունը դեպի Հայկական բարձրավանդակ արջավող հակառակորդների բանակների համար դժվարություններ էին հարուկում: Հայկական լեռնաշխարհի ձորերով, գետերով ու լեռնաշղթաներով կտրտված տեղանքը մինևույն ժամանակ նպաստում էր այստեղ բնակվող ցեղերի մեկուսացմանը իրարից: Մեկ պետության կազմում Նաիրյան երկրների* ուշ միավորվելու պատճառը թերևս հենց այդ բնական արգելքներն էին: Մակայն ասորեստանյան բանակների մ. թ. ա. 13-րդ դարում սկսված ու ասընդմեջ շարունակվող արշավանքներն այս ուղղությամբ նպաստեցին լեռնաշխարհում ձևավորված իշխանությունների մերձեցմանը՝ սկիզբ դնելով դրանց միավորմանը, քանի որ գիտակցվում էր նման հզոր ախտյանին միացյալ ուժերով դիմագրավելու անհրաժեշտությունը: Այդ իսկ պատճառով, նույնիսկ հաջողված ասորեստանյան արշավանքներից կարճ ժամանակ հետո, շատ հաճախ լեռնաշխարհի «հպատակեցված» իշխանությունները ապստամբում էին, հրաժարվում տուրք վճարելուց, ինչը և պատճառ էր դառնում դեպի լեռնաշխարհ նոր ասուրական արշավանքների համար:

Ուրարտական պետության ձևավորումից հետո էլ, սակայն, ինչպես վկայում են ասուրական և ուրարտական որսյ տեքստեր, լեռնաշխարհում չվերացան կենտրոնախույս նկրտումները. հաճախակի էին բռնկվող ապստամբությունները: Չնայած այս հանգամանքին՝

* «Նաիրին» լեռնաշխարհին տրված ասուրական անունն է, որը կարող է ունենալ և տեղական արմատներ: Մինևույն ժամանակ ասորեստանյանները «Նաիրի» ասելով տարբեր ժամանակներում և տարբեր հանգամանքներում նկատի են ունեցել տարբեր տարածքներ: Մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերին ու 1-ին հազարամյակի սկզբին Նաիրի անվան ներքո ասորեստանյանները միավորում էին իրենց երկրից հյուսիս ընկած տարբեր «թագավորությունները» (նկատի էր առնուում Կաշիարի (Տուր-Աթլիսի) լեռներից հարավ-արևմուտք, մինչև Ուրմիա (Կապուտան) լճի հարավային շրջանները՝ հարավ-արևելքում և մինչև Արևմտյան Եփրատի վերին հոսանքները (երբեմն նաև Սև ծովը)՝ հյուսիսում ընկած տարածքը): Մ. թ. ա. 9-րդ դարում Ասորեստանից հյուսիս կազմավորվում են առանձին մեծ տերություններ, և հին Նաիրի համկայության կողքին ի հայտ են գալիս Նաիրի անվան այլ նշանակություններ. Նաիրի էր անվանվում Խուբուլջիա երկիրը (տեղադրվում է Վանա լճից հարավ, Արևելյան Տիգրիս (Բյուհտան) գետի ավազանում), որին գուգահեռ ինչատակվում է նաև ասուրական Նաիրի փոխարքայությունը Ամեդու (այժմ՝ Դիարբեքիր) կենտրոնով: Ուրարտուի (Վանի) արքաները Նաիրի անունը ինչատակվում են միայն աքաղերեն լեզվով գրված իրենց արձանագրություններում՝ այս անվան տակ նկատի ունենալով Ուրարտուն: Սակայն ասորեստանյանները Ուրարտուն համարում էին Նաիրիի միայն մի մասը, եթե նկատի չէր առնվում, իհարկե, Խուբուլջիան կամ Նաիրի փոխարքայությունը (տես Դ. Ա. Մեալիսիան. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, т. 1, Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 13-20).

ուրարտական մշակույթը անընդմեջ ծաղկում էր ապրում, իսկ պետության քաղաքական ազդեցությունն աճում էր: Մակայն մինևույն ժամանակ անդրկովկասյան և այլ շատ ցեղեր մնացին մեկուսացած² և պահպանեցին տեղական մշակույթի վարճացման առանձնահատկությունները: Այս երևույթն իր ազդեցությունն ունեցավ համաուրարտական մշակույթի ձևավորման վրա, մշակույթ, որում ակնհայտ են տարբեր տեղական մշակույթների տարրերը, մանավանդ արվեստի և ճարտարապետության բնագավառներում:

Մ. թ. ա. 9-րդ դարում ուրարտական պետությունը իր Տուշպա (այժմ՝ Վան) կենտրոնով հաստատված էր Վանա լճի ավազանում³: Ասուրական արձանագրություններում ինչատակված Ուրարտուի առաջին թագավորը Արամեն է («Արամու Ուրարտայի»), որի հակառակորդն էր Ասորեստանի արքա Սալմանասար 3-րդը (մ. թ. ա. 860—825 թթ.)⁴:

Ուրարտուի երկրորդ արքա Սարգուրի 1-ինից է սկսվում Ուրարտուի արքաների ծագումնաբանական հաջորդականությունը մինչև Էրիմենա՝ մ. թ. ա. 634 թ.⁵ (տես աղ. 1): Ուրարտուի արքաները տասնամյակ առ տասնամյակ շարունակական պայքարի էին առաջնորդում երկիրը ընդդեմ Ասորեստանի. ընդ որում, ախտյաններից մեկից հզորացման համեմատ սկսվում էր մյուսը և հակառակը:

Աղյուսակ 1

Ասորեստանի արքաները	Թվականները	Ուրարտուի արքաները
Սալմանասար 3-րդ (860—825 թթ.)	860 858 846 834 824	Արամեն
Շամշի-Ադադ (825—812 թթ.)		
Շամիթում թագուհի (812—803 թթ.)		
Ադադ-Նիրարի 3-րդ (812—783 թթ.)		Սարգուրի 1-ին
Սալմանասար 4-րդ (783—773 թթ.)		Իշպուհի Սարգուրուդի
Ադուրդան 3-րդ (773—754 թթ.)		
Ադուր-Նիրարի 4-րդ (754—745 թթ.)		Արգիշթի Մինուայորդի
Թիգլաթթալասար 3-րդ (745—727 թթ.)	743 735	Սարգուրի Արգիշթուդի
Սալմանասար 5-րդ (727—722 թթ.)		
Սարգուրի 2-րդ (722—705 թթ.)	714	Ռուսա Սարգուրուդի (714 +)
Մինուայորդի (705—681 թթ.)		
Սաարիադուն (681—668 թթ.)		
Ադուր-Սալմասար (668—624 թթ.)	654 639	Սարգուրի Ռուսայորդի
Նինվին անկումը (612 թ.)		(Սարգուրի Սարգուրուդի (")) Էրիմենա Ռուսա Էրիմենայորդի (Ռուսա Ռուսայորդի) (") Ուրարտուի անկումը (585 թ.)

Կենտրոնական սյունակում ասուրական աղբյուրներում ուրարտական արքաների անունների ինչատակման թվականներն են (տես Բ. Բ. Սուտրովսկի. Ванское царство, с. 41-42).

Արգիշթի 1-ին (մ. թ. ա. շուրջ 785—760 թթ.) և Սարգուրի 2-րդ (մ. թ. ա. շուրջ 760—735 թթ.) արքաների թագավորության տարիներին Ուրարտուն հասավ իր հզորության գագաթնակետին. մի կողմից երկրի սահ-

մանները ընդարձակվեցին հյուսիսում՝ Անդրկովկասում, մյուս կողմից, պարսության մատնելով Ասորեստանին, Վանի արքաները կարողացան իրենց վերահսկողությունը հաստատել Ուրարտուի հարավ ե արևմուտք ընկած կարևորագույն առևտրական ուղիների վրա (տես քարտեզը)⁶:

Թիգլաթպալասար 3-րդ արքայի օրոք (մ. թ. ա. 744—727 թթ.) Ուրարտուն և նրա դաշնակիցները մի շարք պարսություններ կրեցին Ասորեստանից: Ասորական բանակը մտավ Ուրարտու, ասպատակեց երկրի կենտրոնական շրջանները, պաշարեց Տուշպան, սակայն, քաղաքը գրավել չկարողանալով, հեռացավ: Ուրարտուն կազմալուծման ջնքին էր: Սակայն Սարգուրիի որդուն՝ Ռուսա 1-ինին (մ. թ. ա. շուրջ 735—714 թթ.), հաջողվեց կանխել կազմալուծումը և քայլ առ քայլ վերականգնել պետության հզորությունը: Դարի վերջին քսանամյակում արդեն անխուսափելի էր ուրարտա-ասորական նոր ընդհարումը: Պատերազմն սկսվեց ու ավարտվեց 714 թ.: Ուրարտայիները կրկին պարտվեցին: Ասորեստանի արքա Սարգոն 2-րդի (մ. թ. ա. 722—705 թթ.) բանակը ասպատակեց երկիրը:

Չնայած այս պարսություններին՝ այնուամենայնիվ, Վանի թագավորությունը գոյատևեց վոքր-ինչ ավելի երկար, քան իր ահարկու ախոյանը՝ Ասորեստանը (Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվին ընկավ մ. թ. ա. 612 թ.): Ուրարտական թագավորությանը վերջին հարվածը հասցրին մարերը և երկրի կենտրոնախույս ուժերը մ. թ. ա. 590 թ.⁷: Ուրարտուի անկումից հետո լեռնաշխարհի իշխանությունները միավորվեցին այստեղ ձևավորված հայկական թագավորության շուրջ:

Ուրարտայիներն ստեղծեցին զարգացած մի մշակույթ, որի առանձին դրսևորումներում երբեմն բավականին հստակ է ուրվագծվում հարևան երկրների մշակութային ազդեցությունը: Օրինակ՝ 9-րդ դարի առաջին կեսի ասորական այն բարձրաքանդակներին, որոնց վրա պատկերված են Ուրարտուում տեղի ունեցած իրադարձությունները, ուրարտայի վիկորները, ինչպես մատնանշված է բազմիցս, հանդերձավորված են խեթերի նման, այն դեպքում, երբ դարավերջին ուրարտական վիկորական հանդերձանքը փոխվում է՝ նմանվելով ասորականին, որ քիչ է տարբերվում Պերսեպոլիսի

հայտնի բարձրաքանդակին պատկերված հայերի կրած զգեստից (նկ. 2)⁸: Ուրարտական առաջին արձանագրությունները գրված են աքադերեն⁹: Ասորեստանի մշակույթի ազդեցությունն ուրարտականի վրա այնքան մեծ է եղել, որ 19-րդ դարի գիտնականները Վանի հուշարձանները երբեմն նույնացնում էին ասորեստանյան հնությունների հետ¹⁰:

Չնայած արտաքին մշակութային ազդեցության և ուղղակի փոխառությունների առկայությանը՝ Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթն ուներ զարգացման իր ուրույն ուղին, մանավանդ ճարտարապետության բնագավառում: Կիլիկյան որմնադրության սկզբունքները, որ կիրառվել են լեռնային ամրույների կառուցման ժամանակ, հիմք հանդիսացան բուն ուրարտական շինարվեստի համար: Խոշոր քարերով պարիսպներ շարելը, ինչպես նաև այդ քարերի տեղադրելու համար ժայռափոր սանդղաձև կտրուքներ անելը որմնադրության սկզբունք են, որի գուգահեռը և նախորդը դժվար է գտնել Մերձավոր Արևելքում¹¹:

Ուրարտական տաճարների ճարտարապետության ոճական առանձնահատկության ակունքները հնարավոր չէ գտնել նույնիսկ նախաուրարտական շինարվեստում, որը, սակայն, իր որոշակի ազդեցությունն է ունեցել ուշ աքեմենյան տաճարային ճարտարապետության վրա¹²:

Ասվածը միայն մի չնչին մասն է տարբեր հետազոտողների կողմից մատնանշված այն առանձնահատկությունների, որոնք հնարավորություն են տալիս ճանաչելու ուրարտական մշակույթի արգասիքները և կամ առանձնացնելու այն արժեքները, որոնք կրում են ուրարտական ազդեցություն:

Սույն աշխատանքում քննարկվում են հայտնաբերված ուրարտական ժայռափոր դամբարանները և փորձ է արվում ստացված արդյունքների հիման վրա ստեղծելու յուրատեսակ հիմք, որը կօժանդակի Ուրարտուի պատմության, մշակույթի և տնտեսական կյանքի ուսումնասիրմանը:

Լիովին գիտակցում եմ, որ այս աշխատանքը, գումարվելով նախորդ հետազոտությունների արդյունքներին, չի սպառում առկա ամբողջ նյութը, և ուսումնասիրողները միշտ էլ առիթ կունենան լրացնելու հիմնահարյի ուսումնասիրությունը նոր հետազոտություններով:

